

Mynwent Ffordd y Bryn, Llanelwy

Mae mynwent Ffordd y Bryn yn Llanelwy yn ofod tawel a phrydferth sy'n llawn blodau gwyllt, cân adar, a choed yn chwifio yn y frân. Mae dros 700 o feddau yno, gan gynnwys 8 bedd rhyfel. Mae rhai yn dyddio'n ôl i'r 1700au. Mae'n fynwent gaeedig, ac nid oes unrhyw ryngwyr newydd wedi digwydd yno ers blynnyddoedd lawer. Mae'n union gerllaw'r fynwent bresennol y gellir ei gweld o ymhellach i lawr Mount Road drwy Clos Derw.

Gwnaed cofnod o'r holl feddau a'u harysgrifiadau gan Andrew Thomas a Paul Evers-Swindell ar ddechrau'r 1990au. Cedwir y cofnod hwn yn eglwys y plwyf ac mae hefyd ar gael ar wefan eglwys y plwyf www.stasaphparishchurch.org.uk, yn dilyn *hanes ac olrhain eich hynafiaid*. Mae ganddo fap o feddau gyda rhestr yn nhrefn yr wyddor i gynorthwyo'r rhai sy'n chwilio am feddau teuluol. Mae'r arysgrifau, er yn fyr, yn aml yn ingol iawn, yn enwedig y rhai ar feddau rhyfel.

Yn 1920, wrth ddatgysylltu'r Eglwys yng Nghymru, penderfynwyd mai eglwysi'r plwyf ddylai fod yn gyfrifol am bob mynwent gaeedig yng Nghymru. Nid yw hyn yn wir am fynwentydd agored, sy'n derbyn gofal gan gynghorau lleol. Gyda threigl amser, a chyda llai o gysylltiadau teuluol â'r rhan fwyaf o'r rhai a gladdwyd yma, mae hyn wedi dod yn gyfrifoldeb eithaf sylweddol.

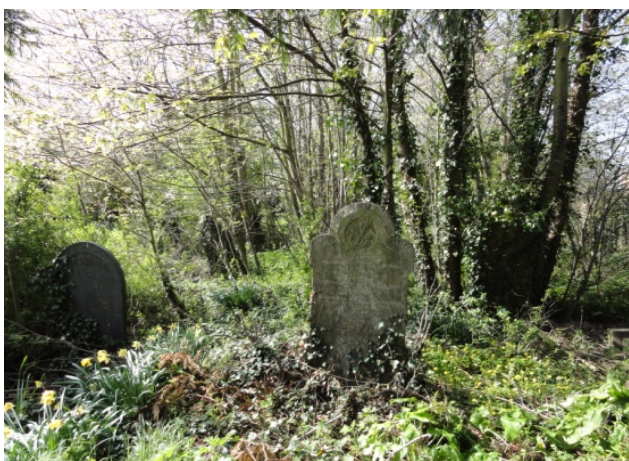
Gwerthwyd capel y fynwent gan eglwys y plwyf rai blynnyddoedd yn ôl ac yna fe'i newidiwyd yn safle swyddfa. Mae bellach yn gartref i fusnes lleol.

Felly, mae'r cyfrifoldeb dros gynnal a chadw Mynwent Ffordd y Bryn yn nwylo Pwyllgor Eglwys Plwyf Llanelwy, a sefydlodd Grŵp Mynwent Gymunedol Mount Road (*sef Ffordd y Bryn*) yn 2007. Ffurfir y grŵp hwn gan aelodau'r eglwys a thrigolion lleol ac mae'n cyfarfod ddwywaith y flwyddyn. Cynhelir tua 3 neu 4 o bartïon gwaith bob blwyddyn i gynnal y fynwent, gyda chyfraniadau unigol gan eraill yn rheolaidd drwy gydol y flwyddyn hefyd. Gwneir y gwaith hwn yn gwbl wirfoddol .

Cyn ffurfio'r MRCCG, roedd y fynwent wedi bod yn cael ei gordyfu fwyfwy er gwaethaf mentrau achlysurol i gadw'r llystyfiant dan reolaeth. Daeth gwirfoddolwyr cymunedol i mewn ar un achlysur o leiaf, a chawsant effaith sylweddol, ond roedd yn ymddangos bod yr isdyfiant yn dod yn ôl yn gyflymach.

Trefnodd y MRCCG y partïon gwaith rheolaidd yr oedd yn ofynnol iddynt dorri'r aeron eira, y briars, y rhwydi a'r ysgall a oedd yn ei gwneud yn amhosibl ymweld â llawer o beddau, ac yna gosod y dasg o gadw'r fynwent mewn cyflwr rhesymol i'r partïon gwaith. Mae'r lluniau isod yn dangos maint yr her a wynebir.

Er gwaethaf y partïon gwaith parhaus, roedd cyfradd twf y glaswellt a'r isdyfiant yn gwneud y partïon gwaith yn grintachlyd ac yn ddi-baid. Mae torri o amgylch hen gerrig yn dasg anodd gan fod y tir yn afreolaidd ac mae darnau cerrig yn cuddio yn y glaswellt yn barod i chwalu llafnau mowld. Roedd strimming yn fwy llwyddiannus, ond roedd yn arfer poeth, swnllyd ac yn dal i fod braidd yn aneffeithiol.

Gan weithio gyda'r Swyddog Bioamrywiaeth Sirol, mabwysiadwyd syniad gennym o blwyf arall yng Ngogledd Cymru, a phenderfynwyd cyflwyno nifer fach o ddefaid i helpu. I ddechrau, daethom ag 8-10 o ddefaid i'r fynwent am ychydig fisoedd ar y tro, ond yna prynon ni rai mamogiaid aeddfed yn y gorffennol sydd wedi byw yn y fynwent yn hapus iawn ers hynny. Mae eu cyrraedd wedi trawsnewid gwaith cynnal a chadw'r fynwent – nid oes rhaid i ni dreulio partïon gwaith yn torri a strimio mwyach ond gallant ymgymryd â thasgau pwysig eraill fel tocio coed, cynnal a chadw y beddau, a gwaith bioamrywiaeth hefyd. Ni fyddai dyfodiad y defaid wedi bod yn bosibl heb gymorth grant gan **Gronfa Deddfau'r Eglwys** a **Chronfa'r Gist Gymunedol**, a oedd yn galluogi i ffens gael ei rhoi i lawr un ochr i'r fynwent lle'r oedd y wal yn isel.

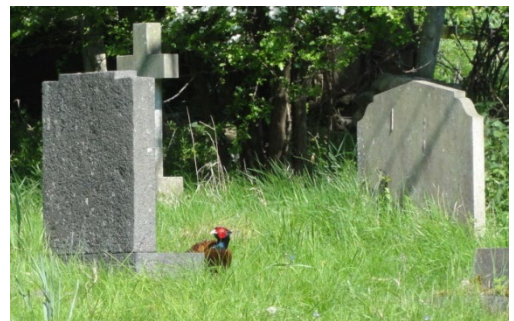

Defaid Hebridean yn bennaf yw'r defaid a ddewiswyd (gweler atodiad 1). Mae'r defaid bach hyn a'r defaid gwlan tywyll hyn yn aml yn cael eu defnyddio ar gyfer pori cadwraethol gan y byddant yn bwyta nid yn unig laswellt, ond hefyd eiddew, briw ifanc, ac weithiau hefyd rhwydi. Maent yn anodd, ac yn eithaf cymdeithasol, sy'n gofyn am waith cynnal a chadw isel yn unig. Maent wedi'u clipio'n flynyddol, ac mae eu porthiant yn cael ei ategu drwy'r gaeaf gyda chnau defaid, yn ogystal â "sheep licks".

Gan mai anaml y cânt eu casglu, ac o bosibl oherwydd eu tras, fel arfer nid ydynt yn awyddus iawn i gael eu casglu i gneifio, ac felly mae hyfforddwr cŵn defaid proffesiynol ac un o'i chŵn ifanc yn ein helpu bob blwyddyn. Maent wedi'u casglu i ben dros dro yng nghornel de-orllewinol y fynwent, ac wedi'u clipio'n arbenigol gan Tudur Roberts, a welir isod. Yna caiff y lloc a'r ffwl dros dro, sydd wedi'u hadeiladu gyda ffensys a phaledi, eu datgymalu a'u storio.

Yn ystod y blynyddoedd diwethaf, mae'r fioamrywiaeth yn y fynwent wedi dod yn fwy amlwg. Mae cwingod wedi ymuno â'r defaid yn eu gwaith i gadw'r glaswellt yn hylaw. Mae digonedd o wiwerod y rhan fwyaf o flynyddoedd. Mae dallneidr (madfallod heb-goesau) i'w cael yn rheolaidd ar hyd y waliau blaen ac ochr, ac mae domen morgrugs mawr wedi'u gwneud mewn sawl man. Mae amrywiaeth eang o adar i'w cael, gan gynnwys colomennod, brain, bronfreithod, titw a ffesantod achlysurol. Mae boda yn aml yn clwydo ar y coed tal yng nghefn y fynwent. Mae dau flwch tylluanod wedi'u gosod, yn ogystal â nifer o flychau adar llai, ac maent wedi'u meddiannu bob blwyddyn. Pentyrrou o bren a brigau yw *hibernaculae* sydd wedi'u cynllunio i fod yn hafanau diogel ar gyfer ymlusgiaid ac amffibiaid, ac mae sawl un wedi'u sefydlu ar wahanol adegau yn y fynwent, gyda chymorth swyddog Bioamrywiaeth Sir Ddinbych a phlant lleol.

Gyda chynghor gan Swyddog Bioamrywiaeth y Sir, rydym wedi mabwysiadu arfer gorau efo'n partïon gwaith – rydym bellach yn eu chynnal ar amser i ganiatáu i flodau gwyllt hau, ac mae'r gwaith wedi'i leihau. Nid ydym yn trimio llwyni na choed yn ystod y tymor nythu. Ar yr achlysuron llawer llai aml pan fyddwn yn defnyddio strimmers, nid ydym yn torri'n is na 6 modfedd ar y tro cyntaf, yna chwiliwch am fertebratau bach (ymlusgiaid ac amffibiaid) cyn mynd ymlaen ymhellach.

Rydym hefyd wedi ychwanegu dau westy pryfed yn ddiweddar, a wnaed gan blant o ysgolion lleol mewn digwyddiad *Naturefest* yn Eglwys y Plwyf. Mae'r gwestai hyn wedi'u cynllunio i annog amrywiaeth o fywyd pryfed, gan gynnwys buchod goch gota, moch coed, pryfaid, nadrodd gantroed, pryfed clustiau a chwilod. Yn ogystal, rydym wedi gosod gwesty gwenyn unigol.

Mae'r fynwent wedi'i hamgylchynu ar dair ochr gan wal gerrig, sydd angen ei hatgyweirio ar rai achlysuron yn ystod yr 20 mlynedd diwethaf. Mae hon yn dasg arbenigol sy'n defnyddio mortar calch ac mae'n cael ei chyflawni gan seiri cerrig. Mae cost yr atgyweiriadau wedi disgyn ar eglwys y plwyf, ond yr ydym wedi cael cymorth grant hefyd o bryd i'w gilydd.

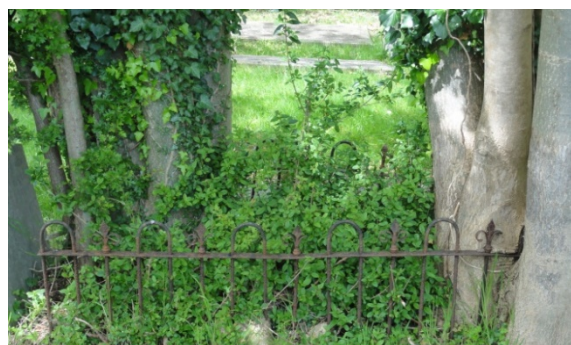

Atgyweirio waliau wrth giât y gogledd.

O bryd i'w gilydd, gall cerrig beddau fod yn ansefydlog. Cyfrifoldeb y teulu yw cerrig beddau o'r fath, ond gan fod llawer o feddau o bobl nad oes ganddynt deulu'n lleol mwyach, y MRCCG sy'n gyfrifol am y dasg o ddelio â hwy. Am y rheswm hwnnw, mae pob prif garreg yn cael ei gwirio'n flynyddol am sefydlogrwydd, ac os yw'n ansefydlog, fe'i gosodir yn llorweddol. Yn ystod y blynyddoedd, mae coed wedi tyfu'n rhwydd yn y fynwent – y rhai a blannwyd a'r rhai sydd wedi hunan-hadu. Mae'r rhywogaethau'n cynnwys ywen, onnen, laurel, conwydd a derw. Mae rhai coed hŷn wedi cwmpo, ac mae eraill wedi gofyn am gwmpo neu lawdriniaeth coed. Yn y llun isod, mae stwmp conwydd tua 16 troedfedd o uchder yn cael ei dynnu i lawr gyda gofal mawr, gan ei fod yn bygwth gardd cymydog.

Llawdriniaeth coed yn ystod parti gwaith

Glasbrennau onnen hunan-hadu yn tyfu o fewn plot

Defaid Hebridean

Mae'r Hebridean yn frid o ddefaid bach du o Orllewin yr Alban, yn debyg i aelodau eraill o grŵp defaid byrion Gogledd Ewrop, sydd â chynffon fer, trionglog. Yn aml iawn, mae ganddynt ddau bâr o gyrn. Fe'u gelwid yn aml yn ddefaid "St Kilda", er yn wahanol i ddefaid Soay a Boreray, mae'n debyg nad ydynt mewn gwirionedd o archipelago St Kilda.T

Mae gan defaid Hebridean wllân du, braidd yn fras, sy'n pylu i frown yn yr haul ac yn aml yn mynd yn llwyd gydag oedran; nid oes gwlân ar yr wyneb na'r coesau. Os nad yw'n cneifio, gall y gwlân ei cholli'n naturiol yn y gwanwyn. Mae defaid Hebridean yn galed ac yn gallu ffynnu ar bori garw, ac felly fe'u defnyddir yn aml fel anifeiliaid pori cadwraethol i gynnal glaswelltir naturiol neu gynefinoedd rhostir. Maent yn arbennig o effeithiol wrth reoli prysgwydd, gan fod ganddynt ffafriaeth gref dros bori.

Mae'r defaid Hebridean hyn wedi dod o braidd yn Nhremeirchion. Mae'r mamogiaid wedi mynd heibio i'w hoedran bridio ac maent o oedran amhenodol. Enwir pob dafad ar ôl ynys yn yr Hebrides. Yn ogystal â hoffi glaswellt, maent yn mwynhau eiddew yn arbennig, fel y byddant yn tynnu eiddew o'r cerrig pen – cyfraniad defnyddiol! Roedd pryder ar y dechrau y byddent yn cael eu gwenwyno gan aeron o'r coed ywen ond nid yw hyn wedi bod yn broblem. Yn ystod y gaeaf, maent yn cael cnau defaid, ac mae ganddynt hefyd "sheep licks" drwy gydol y flwyddyn. Unwaith y flwyddyn, maent yn cael eu clipio, yn cael dos o feddygaeth llyngyr, ac mae eu carnau'n cael eu tocio a rhoddir y gwlân i selogion gwau lleol.

Mae'r defaid yn hynod o swil ac ni fyddant yn mynd at ymwelwyr oni bai eu bod yn dod â sosban yn llawn cnau defaid, pan fydd y defaid yn ymddiddori mwy, er eu bod yn dal i fod yn ofalus!

Twmpathau y Morgrug

Mae pob twmpath yn cael ei greu gan un lliw o ants, sy'n rhifo rhwng 8,000 a 14,000 o bobl. Mae'r twmpathau yn casglu gwres o'r haul, ac yn caniatáu tymheredd mewnol gweddol sefydlog sy'n ffafrio datblygiad lliw ant. Mae'r morgroedd yn cloddio pridd o'r ddaear ac yn ei bentyrru i fyny, gan greu orielau ar gyfer magu morgrug ifanc. Felly, mae twmpathau wedi'u gwneud o bridd mân ac nid ydynt yn cynnwys cerrig. Gellir amcangyfrif oedran yr anthill yn ôl eu maint uwchben y ddaear, sy'n cyfateb i un litr y flwyddyn. Efallai y byddant yn tyfu hyd at fetr o daldra. Mae'r wyau'n dodwy, sydd wedyn yn aeddfedu i larfae a phwpaod cyn dod yn oedolion. Mae morgrug yn bwydo ar aphidau, ac yn wir yn eu ffermio i fwydo ar y "mêl" y mae'n ei gynhyrchu. Mae'r ansoddau'n amddiffyn yr aphidau rhag ysglyfaethwyr eraill

Bob haf, fel arfer ym mis Gorffennaf, pan fydd yr awyr yn gynnes ac yn llonydd, mae 'nuptial flights' lle mae cannoedd o frenhinesau newydd (menywod ffrwythlon) a dronau (dynion) yn hedfan allan o'r lliw. Ar ôl paru, a dim ond unwaith yn eu bywyd y maent yn paru, mae'r breninesau'n torri eu hadenydd ac yn chwilio am rywle i ddechrau lliw newydd. Mae hwn yn fusnes peryglus. Mae'r fath swarms o'r fath yn ddeniadol i ysglyfaethwyr sy'n chwilio am bryd hawdd. Gellir lladd

queens hefyd os ydynt yn glanio mewn tiriogaeth brysur. Weithiau mae mwy nag un brenin yn dechrau lliw gyda'i gilydd, ond dim ond un frenhines sydd gan nythfeydd fel arfer. Gall brenhines osod cymaint â 100 o wyau yr awr i gynnal ei byddin o weithwyr! Mae p'un a yw menywod yn datblygu'n freninesau neu'n weithwyr yn dibynnu ar sut y cânt eu bwydo pan fydd larfae. Drwy fyw'n ddyfnach o dan y ddaear, gall Morgrug Melyn y Dol gydfodoli ac osgoi cystadleuaeth ag Morgrug Du sy'n byw yn yr haenau pridd wyneb ac sydd â thiriogaethau llawer mwy .

Mae presenoldeb twmpathau morgrug yn arwain at fwy o amrywiaeth o fflora a ffawna. Bydd nifer o adar sy'n bwyta pryfed yn bwydo ar y cyrion, ond y mwyaf arbenigol yw'r Cnocell y Coed Wyrdd. Er ei fod yn nythu mewn tyllau coed, mae'n bwydo'n bennaf ar laswelltir, a all fod cymaint ag 80% o'i ddeiet gaeaf. Mae'r cnocell y coed yn torri i mewn i'r orielau ac yn casglu'r ansoddau gyda'i dafod eithriadol o hir y mae'n ymwthio'n ddwfn i'r twmpath. Mae pridd sy'n cael ei gynhesu gan yr haul o fynydd ant yn denu llawer o bryfed eraill, er enghraifft mae'n well gan y Glaswellt Cae Cyffredin bridd y twmpath ar gyfer dodwy wyau. Mae'r twmpathau'n gwneud safleoedd bingo da ar gyfer glöynnod byw fel y Copr Bach ac ymlusgiaid fel y Madfall Cyffredin. <https://www.royalparks.org.uk>

Dallnadrodd

Er gwaethaf eu henw a'u hymddangosiad, nid llyngyr na nadroedd yw llyngyr araf, ond maent mewn gwirionedd yn madfallod - maent yn gallu i daflu eu cynffonnau a'u fflachio â'u golwg. Gellir eu gweld mewn rhostir, glaswelltir, ac ymylon coetiroedd: unrhyw le y gallant ddod o hyd i infertebratau i'w bwyta a llain heulog i'r haul. Fe'u ceir yn aml mewn gerddi aeddfed a rhandiroedd, lle maent yn hoffi hela o amgylch y domen gompost. Fodd bynnag, os oes gennych gath, mae'n annhebygol y byddwch yn dod o hyd iddynt yn eich gardd wrth i gathod eu rhagflaenu. Fel ymlusgiaid eraill, mae llyngyr araf yn cysgu bob gaeaf, fel arfer o fis Hydref i fis Mawrth. <http://www.wildlifetrusts.org/species/slow-worm>

Oriel

Un o'r ddau flwch tylluanod, a bocs adar safonol

Twig a changen yn pentyrru am amffibiaid ac ymlusgiaid

Dydy defaid ddim yn hoffi garlleg gwyllt

Cwningod yn tocio'r glaswellt

Bwrdd gwybodaeth ac arwydd gweithgor cyllideb isel

Gwestai pryfed a wneir gan blant lleol

Swyddog Bioamrywiaeth yn cyfarwyddo pobl ifanc i greu hibernaculae.

Blodau gwylt mewn proffwydoliaeth

Partïon gwaith – gyda'r "refreshments" holl bwysig...

